

מדוע נזכור ונזכיר את ביאליק

דן מירון

לנו, לבני הקהילה הקטנה הניצבת כאן בבית העלמין ברחוב טרומפלדור, לא דרוש תירוץ או הסבר למנהגנו לפקוד, מדי שנה, את קברו של המשורר. איננו באים לכאן אך ורק לשם קיומו של טקס. מביאה אותנו ידיעה ברורה ועמוקה של הקשר הקושר אותנו לכברת האדמה הזאת ולאיש הטמון בתוכה בבחינת "חלקת מחוקק ספון". ביאליק, שירתו, אישיותו, מפעליו ואמירותיו נמצאים אצלנו סמוך מאוד ללב הדבר שאנו מכנים זהות – הדבר על כלל מרכיביו הגלויים והנסתרים. יותר מכל קשור אצלנו ביאליק באותו צומת, שבו מה שאנו מכנים זהות נוגע בשפה, הנקודה שבה הופכת הזהות מתחושת קיום לדיבור, מהלוך-נפש למושג ולהשגה. ביאליק עומד אצלנו ליד אותם צומת או נקודה כצל חיוני, לפעמים שקוף ורוחני יותר ולפעמים מתעבה ומתממש, מתמלא בצבע ובנוכחות; והצל הידידותי הזה מעניק לנו את המשפט או את צירוף המילים הדרוש לנו לשם המחשת רגשותינו והגדרת מצבנו.

פרופ' דן מירון הוא פרופסור (אמריטוס) לספרות עברית באוניברסיטה העברית בירושלים; כיום, מחזיק הקתדרה ע"ש לאונרד קיי לספרות עברית ולספרות משווה באוניברסיטת קולומביה בניו-יורק.

הוא עושה זאת לא רק במשפטיו החריפים, החרוטים בחוד חרב, כגון: "אם יש צדק – יופע מיד", "נקמת ילד קטן עוד לא ברא השטן", "בריות – תרמילים משוטטים של רקב עצמות", "אלוהיכם עני כמותכם; עני הוא בחייכם קל וחומר במותכם", "אין זאת כי רבת צררתונו אם לחייתו טרף הפכתונו!" "אל ידע אויבכם ואל ידע אוהבכם את כל המתחולל בקרב לבבכם!" או: "חיפשתי פרוטתכם ויאבד דינרי", או גם: "ויהי דברך מר כמוות, ויהי הוא המוות, נשמענו ונדעה!" וכן כל שאר המשפטים שהם כחצים ברורים, תקועים במקומותיהם ולא ימושו. הוא עושה זאת גם, ואולי בעיקר, במשפטים רכים יותר, עמומים משהו, נוגעים ישירות או באלכסון באיזו נקודה פנימית רגישה, כגון: "מגופו של עולם אל אורו ערגתי", או: "כולם נשא הרוח, כולם סחף האור", או: "לא זה הוא העלה הרטוב / שערג ויִכָּל לאורה, / לא זה הוא הרוך והנועם / לא זאת היא הרוח הטהורה", או: "ים הדממה פולט סודות וכל העולם כולו שותק", או: "תחת מוֹתָךְ לרגעים אלף מיתות ביום – מות אך פעם, דעך פתע, נוחה שלום ודום!" או: "ביום קיץ יום חום, עת השמש ממרום / הרקיע תלהט כתנור היום, / עת יבקש הלב פינת סתר לחלום, " או: "לא זכיתי באור מן ההפקר, / אף לא בא לי בירושה מאבי", או: "הנובלות ילחכו עפר ותחיינה הבריות", או: "כסות אחת לכוהנים גדולים ולמגדלי חזירים", או: "מוזר היה אורח חיי ופליאה נתיבתם", או: "יֵצֵא נכנע ומחריש ונבוך כמוֹכֵה־ירח", או: "היתה רוח אחרת, גבהו שמי השמים!" או: "וְאֵלֶּה אחת, כולה זכוכית, תְּבוּר־ציפורי־חורף־כולה, תצלצל בחדוות בוקר", או אפילו: "אני אהבתי בשל תפוח, כי אין יודע נתיב הרוח", או גם: "מנהג חדש בא למדינה – אתמול חנה, מחר פנינה!"

כל המשפטים הללו ומאות האחרים העולים מעצמם על דל השפתיים – לא רק קבועים בעומק הזיכרון אלא גם, ניתן לומר, מְדַבְּרִים מפינו, מתעוררים בנגוע בהם איזו אצבע עלומה, והם חלק בלתי נפרד מן המרבץ היקר, אוצר הזהב הקטן המונח על קרקעית פנימית שבנו. מלבד צרור של מקראות ומטבעות לשון של התפילה, אלה הם אותם צירופי שפה עבריים, שהם לגבינו "אבני הבוחן", ה־touchstones, הצורות הנכונות, השלמות של השפה, שעל פיהן ורק על פיהן אנו בוחנים ויודעים אם מילה עברית שהושמה על יד מילה אחרת יצרה אתה קשר חשמלי של שירה. איש לא יוכל לקחת את אבני הבוחן הללו מאתנו כל עוד השפה העברית היא המפעילה את רוחנו ואת מחשבתנו. משום כך, כשאנו שומעים דיבורים על כך שמי שחצב את המילים והמשפטים הללו

למעננו "התיישן" כביכול, נעשה "בלתי רלוונטי", כפי שאומרים, קהה חודו, עבר זמנו ובטל קורבנו, מתעוררים בנו גיחוך שקט, ידיעה כמעט משועשעת, שהדברים הם דברי הבל, ושאומריהם לא נגעו מעולם, אפילו באקראי, בגופה של השפה, ולא חשו אפילו בחלום את הטעם החי שהיא מותירה על השפתיים.

כך הדבר בנוגע אלינו ובנוגע לכל מי שהעמיק לשתות ממימיו של ביאליק ונדעו כי באו אל קרבנו. אבל אנחנו, אומרים, קבוצה מתמעטת והולכת – מסיבות של גיל, מוצא ואורחות חינוך שהן כבר מה שכינה המשורר עצמו ("ב"המתמיד") "מסילות חדלו". האם יש לנו כוח או אפילו רשות לנסות להנחיל למישהו את מורשת ביאליק כפי שהיא חיה בתוכנו, להזכיר למישהו את הצורך לזכור אותה ולהפנים משהו מכוחה?! הרי לגבי חלק גדול מן הציבוריות הישראלית, אפילו זו שעודנה מטה אוזן לספרות העברית, ביאליק הוא מושג מטושטש של משורר לאומי – יהא פשר המושג הזה אשר יהיה. מישהו שזכרו מתקשר בהווייה רטורית של "לבשו-נא עוז! דרכו-נא עוז!" או בסיסמאות כגון: "אנחנו גיבורים – דור אחרון לשעבוד וראשון לגאולה אנחנו! ידנו לבדה, ידנו החזקה, את כובד העול מעל גאון צָוֹאֲרְנו פרקה" (כמובן, איש מזוכרי פסוקים מעין אלה אינו יודע שהדברים נכתבו, בשעתו, בהקשר ספקני-נוקב, והושמו בפי אלה שקריאת המלחמה המאוחרת שלהם נדונה מראש לכישלון!). אמרו וחזרו ואמרו מְפֹשְׁטֵי ביאליק ומשכחיו מן הסוג הזה, שהוא משורר מיושן של הקולקטיב ולא של היחיד, של הרטוריקה הלאומית הרומנטית ולא של דיבור האדם היחיד הרגיש. אמרו ובלבלו עד היסוד את ההבנה שהנחיל לנו ביאליק בדו-שיח הסוער שקיים עם הקולקטיב הלאומי, כי דו-שיח כזה יכול לנבוע רק מנקודת מוצא של יחיד מובהק ושלם, המתבצר ביחידותו עד כדי כך, שאפילו את דמעתו האחרונה, ה"כבדה", אינו יכול להקדיש בשלמות לזולתו, אלא עליו לחלקה כאיש הבוצע פת אחרונה – "מחציתה לכם ומחציתה ללבבי".

ולאלה התועים, הסבורים ששירה "לאומית", אם היא רק שירה אמיתית, אינה נובעת מעומק עולמו של היחיד ומסבך ספקותיו וחששותיו, נוספו לאחרונה אלה שלגביהם ביאליק איננו אלא אחד מאליליה המאובקים והמתפוררים של "מדינת אשכנז", לא זו שהניחה את היסודות של תרבותנו המודרנית, אלא זו שכפתה עצמה כביכול על תרבות זו, וכבשה לעצמה כל חלקה טובה בה על חשבוננו של מישהו, שכאילו עמד שם מוכן להציע מסד אחר לתרבות הזו. מבחינתם של הללו אולי אין צורך לשרוף את ספריו של ביאליק כמו את אלה של נתן זך, או להשליכם לאשפה, כמו את עבודותיו של רפי לביא,

מפני שבין כה וכה כבר אבד עליהם הכלח וכבר אין בהם סכנה. האם מותר לנו לבוא גם אל הציבור הזה, המאמין עדיין בטעות מוחלטת, שביאליק "שנא ספרדים", ובכל מיעוט סמכותנו המצטמקת והולכת להציע גם לו לבדוק את האפשרות, שעדיין כדאי – אפילו חשוב – לזכור ולהזכיר את ביאליק, ואם אפשר גם לקרוא את שיריו, להפנות אליהם מבט, שיש בו כדי לחדור את גבב הסטראוטיפים וסברות הכרס ולהגיע אל התוך החד-פעמי, החי והפועם? אם ניטול לעצמנו את הרשות לעשות זאת עלינו ללוות את דברינו בנימוקים, להשיב, כמידת היכולת, על שאלות המדוע והלשם-מה.

ובכן, לא נכרוך את הצורך בזכירת ביאליק ושיריו בעצם החשיבות של שמירת הקשר עם העבר התרבותי, אף על פי שאולי יש רגליים להנחה שקשר זה הוא תנאי לקיומה ההמשכי של תרבות חיונית, שאולי צפוי לה גם עתיד יצירתי. גם לא ננסה להסיר מעל שירת ביאליק את מסווה היושן הצורני והסגנוני שלה. היא שירה שנכתבה בזמנה ואף עיצבה את טעם זמנה, והיא אינה צריכה ואינה יכולה לשמש בזמננו מודל לחיקוי; איש אינו מצפה ממשורר בן זמננו שיכתוב בסגנון ביאליק. אבל אנו יכולים לצפות מקורא טוב, קל וחומר ממשורר, שיעשה שימוש בשירה זו כדרך שאנו משתמשים ביצירות המופת של העבר, כשאנו מתבוננים בהן ורואים כיצד מרכיבי המִחְוּוה האמנותית – המילה, התמונה, המנגינה, המִקְצָב, התנועה – באו בהן במגע שלם עם חומרי המציאות והשתלבו בהם. העיצוב הספציפי של המרכיבים האמנותיים יהיה בהכרח טבוע בחותמם של טעמים שהתיישנו; התוכן ההיסטורי הספציפי של חומרי המציאות יהיה זה של זמנים אחרים. אבל הפגישה בין האמנות לחיים, אם הייתה שלמה ואותנטית, נשארת תמיד חיה ומאלפת. שירת ביאליק חיה היום חיים מלאים ועזים של יצירת מופת, ואין אנו יכולים או רשאים להפנות לה עורף.

שירה זו הייתה ועודנה מעבדה רוחנית גדולה, מן הגדולות ביותר שנוצרו בתרבות היהודית של הזמנים החדשים. המשורר עיצב כאן באופנים שונים – סגנוניים, מוזיקליים, אידאיים וציוריים – את ההיבטים העיקריים של עצם הקיום האנושי התרבותי, האישי והקולקטיבי, במציאות שהתהוותה בעקבות הכניסה היהודית לעולם המודרני. כמעט ניתן לומר עליו, שיחד עם שניים או שלושה יוצרים גדולים אחרים בני זמנו, הוא המציא את הסובייקט היהודי החדש – אבל לא רק במובן זה שאותו סובייקט מורד בסביבתו, מתנכר לנורמות שלה, ודוחה את הגדרתו אך ורק על פי שייכותו לקבוצה, לציבור, אלא בעיקר

במובן זה שהוא מכיר את עצמו כעולם שלם בפני עצמו שנקודת הכובד שלו בתוכו ולא מחוצה לו, חש את עצמו כמכל או בור המתמלא מחולייתו. שלא כברדיצ'בסקי, בן דורו הגדול ויריבו התרבותי, הגדיר ביאליק את היחיד היהודי החדש לא על פי מידת ההינתקות שלו מן הזהות היהודית הקולקטיבית-המסורתית, אלא כמישהו היודע את עצמו כעולם נפרד ושלם, אם כי לא בהכרח מנותק מסביבתו; מישהו, שכאשר העולם החברתי היומיומי שמסביבו משתתק, ו"ים המחשכים" מציף אותו, הוא שומע את לבו "עַר וּמְדַבֵּר"; הוא מצרף "דמי וקול", "קוֹ לְקוֹ וַיֵּלַל לַיֵּל" ומעורר בכוחם בתוכו "חלום פלאי נושן" המסביר לו "אנה לבי קראני מעודי עד-היום". שום דובר מדובריה של התרבות היהודית החדשה לא יכול להצהיר באותה מידה של אותנטיות אותה הצהרה מופלאה, חידתית: "לא זכיתי באור מן ההפקר, ואף לא מן המסורת או מן החברה או מן המתנגדים להן או מן האב והאם או ממורשת השירה והתרבות, אלא "מסלעי וצורי ניקרתיו", את האור, "וחצבתיו מלבבי". במובן מסוים לא הייתה בתרבות היהודית כניסה ישירה ועמוקה מזו אל לב המצב או הרגישות המודרניים.

ולא רק את הסובייקט היהודי השלם יצר ביאליק כמעט יש מאין – השירה העברית שנוצרה אחריו נסמכת עד ימינו על יצירתו המונומנטלית הזאת – אלא גם את היחס המיידי, המחייב אל האובייקט, אל הזולת האנושי. הוא הרים יחס חיוני זה, היחס לאובייקט, ממקום שבו היה לו קיום חיוור או קריקטורי, מופשט או גרוטסקי. מבחינה זו אירע איזה מאורע מכריע בהתפתחות התרבות שלנו כאשר ביאליק, בן העשרים ושבע, יכול היה לפרוק מעל עצמו הכללות, מנוסחות בשלמות בפני עצמן, כגון: "אבי – גלות מרה; אמי – דלות שחורה, ולהחיות בשירו המהפכני "שירתי" את הקשב של הילד היתום בן השבע לאמו האלמנה, שמיטתה ה"פרוקה" גונחת בחדר השני תחת גופה הרפה, ובעלות השחר חורק ספסל העץ שעליו הערְבָה ובה ידה הדקה לשה לאור הנר את עיסת הבצק ללחם הבוקר. הילד מאזין בעוצמת קשב שהיא כמין זעקה אילמת או דומייה שואבת, וקולט אל עומק נשמתו את הלחישה החרישית והאנחה החרבה המלוות כל "טביעת יד", "כל לישה ולישה". בבוקר, באוכלו מן הלחם החם, הוא בולע את הדמעה שזלגה (כך אומר לו לבו, אם כי הוא לא ראה אותה) מעין האם אל העיסה וזו באה בעצמיו לא פחות משמילאה את הנביא יחזקאל אותה מגילת ספר כתובה פנים ואחור וכתוב עליה קינים והגה והי. הוא הדין בעינו של הילד שעקבה אחר תנועת היד הבלתי יציבה של האב, כשהלה עשה את שבתו חול מעוני; תנועת ידו של כהן שנפסל לעבודת הקודש, ו"כאשם

על חטאו עני ונכה־רוח" הוא בוצע "בשכין פגומה על פת לחם שחור וזנב דג מלוח". מה שקרה כאן היה לא פחות מפלא פיוטי. עולם אנושי, שהיה עד כה רחוק, אקזוטי או סטירי או גם מומתק־סנטימנטלי, הוזז בתנועות קולמוס ספורות, כמו בהיפוך מהיר של שפופרת המשקפת מן העדשה המרחיקה לזו המקרבת, לעבר סמיכות מזעזעת, מגע מצמרר של העין הרואה את הזולת וממשות קיומו המיוסר.

אני קורא שירים של אותו משורר בן זמננו השופך את זעמו על "מדינת אשכנז", הנהפכת תחת ידיו למחוז של דחלילים ואנשי קש, ומוצא בהם, מדי פעם, רגעים של אמת נוקבת. מתי? כשאותו משורר עומד מוכה וכמעט נדהם בפני אביו ואמו המושפלים. ואז, הפלא ופלא, המשורר של מדינת ספרד המתעוררת יוצק מים על ידיו של משורר מדינת אשכנז שאבד עליה הכלח ולמד ממנו אלף־בית בהנחה פיוטית של האובייקט בנושא ליחס מוסרי. אמנם, עודנו רחוק מרחק רב מן המקום שבו עמד ביאליק לקראת סוף דרכו אל מול דמות אמו ואמר לה: "ראי, זרקה שיבה בצדעיי ומצחי מסורגל ומשורטט. רבת הוכלמתי מנעוריי ואלמד לסלוח רבת, אך חרפת עונייך ומרודייך עודנה כמוקד בעצמיי." ואם הזולת היחיד נעשה בשירי ביאליק לנוכחות יוקדת, הרי כך גם הזולת הקולקטיבי, מה שמכנים העם, נעשה לכזה. מעולם לא היה בתרבות היהודית החדשה זולת זה לבן שיח מידי ונוכח כפי שנעשה בשירת ביאליק, לאחר שהמשורר הצעיר השיל מעליו את מגננון ההגנה הפשטני של נעוריו הספרותיים: ההבנה של העצמי כאלגוריה לאומית; ההתייחסות הפאתטית אליו עצמו כאילו היה פרסוניפיקציה של העם. הפרידה מן הנחמה־פורתא המפוקפקת הזו, שדווקא היא זו שחיבבה את ביאליק על קוראיו הראשוניים, בני תקופת "חיבת ציון", היא שהעמידה את שירתו כדיאלוג לאומי יחיד במינו – הרי זיהוי העצמי עם נמענו אינו מאפשר דו־שיח אמיתי, כזה שלשמו דרוש "אחר" אותנטי. אמנם, דיאלוג זה התפתח בעיקר כשדה התלקחותו של זעם אדיר שהצית כעסים, שלעומתם נראים כמה מן הזעמים האחרים שהוצתו בשירה העברית הלאומית, מאז "ראיתכם שוב בקוצר ידכם" ועד היום, בבחינת מדורות קטנות הניתנות לשליטה. לפעמים, כגון בסיום של "בעיר ההגה", הגיע להטו של הזעם לשיאים שאין לעמוד בהם; בכל אופן אני מתקשה לעמוד בהם. אורי צבי גרינברג, שידע בעצמו להלך לאורך חייו בשביליו של דו־שיח הזעם והקטרוג בין משורר ו"עם עברתו וחמלתו", לא היסס להביט אל תוך לב השלהבת המתנשאת מן השיר הזה ולראות בה את פני נבזראדן רב־טבחים,

"מי שניבו כמו פתן נשך את חֵלב הלב". אבל הוא, כמו כל קורא קשוב, ידע את גודל הקרבה שבין המשמיע והשומעים בשירי הזעם של ביאליק, את הדיאלוגיות חסרת התקדים המומחשת בהם; ויותר מזה הוא הכיר מעבר לחרון העיין "כמפי הר-פרצים" את מישור היגון הגדול, שבו נפגש המשורר עם נשואי זעמו, מבקש לראות את צערו-צערם נֶאֱצָר בחיק העולם, מרווה בלענתו "שמים וערבות שדיי, כוכבים ודשאים".

השירה והספרות הישראליות יכולות עדיין ללמוד מביאליק לימודי-יסוד בכל הנוגע ליחסי סובייקט ואובייקט, לאופני השיח של היחיד עם עצמו ועם זולתו היחיד והקולקטיבי; שיחה הנעשית גם לדין ודברים חי ולפעמים קשה עם המסורת, המקורות, עם האמונה ועם האל עצמו. עדיין היא צריכה לסגל לעצמה את מה שהונח ביסוד היכולת לומר, כשאמירה כזו הייתה דרושה ומוצדקת: "אין קדושת השם. סר צל אלוהים, סרה רוח הקדושה," או: "אם יש בכם אל ולא בכם נתיב - ו א נ י לא מצאתיו," אבל גם: "אצא לי השדה ואשמע מה דיבר אדוני מן הקמה," או גם: "שפת אלים חרישית יש, לשון חשאים בלשון זו יתוודע אל לבחירי רוחו, ובה יהרהר שֵׁר העולם את הרהוריו." בכל מקום ובכל מישור תבעה שירת ביאליק מעצמה, מקוראיה ומנושאייה נוכחות מלאה, מוחשית, צורבת, או שהיא זעקה את זעקת היעדרותה של נוכחות כזו: נוכחות המדבר, נוכחות השומע, נוכחות האים והעם, האָב והאָל. קריאתה זו של שירת ביאליק עודנה תלויה ועומדת מעלינו: "אל תחרד שפתך; ויהי דברך מר כמוות - נשמענו ונדעה."

[דברים שנאמרו ליד קבר המשורר, כ"א תמוז תשע"ה, 8 ביולי 2015; פורסם לראשונה במקור ראשון]

